

NAXÇIVAN TORPAĞININ YETİRDİYİ GÖRKƏMLİ ALİM VƏ MÜTƏFƏKKİR

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün sahilərlə yanaşı, tariximizin qaranlıq səhifələrinə də işıq salınır, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə xalqımıza və geniş ictimaiyyətə təqdim edilir, tanılırlar. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun sərəncamları ilə görkəmli pədaqoq, maarifçi və şair Məmməd Tağı Sidqinin, Azərbaycan rəsm sənətinin tanınmış nümayəndəsi, realist portret və mənzərə rəsm yaradıcılığının əsasını qoymuş Bəhruz Kəngörünün, ictimai xadim, publisist və maarifçi Məmməd ağa Şahtaxtının, görkəmli dövlət xadimi və diplomat Behbud ağa Şahtaxtınskinin, yazıçı-publisist və pədaqoq Eynəli bəy Sultanovun və başqa onlarla tarixi şəxsiyyətlərin xatirələri əbədiləşdirilmiş, yubileyləri keçirilmiş, ev-muzeyləri yaradılmışdır.

Bu günlərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri iki sərəncamı – görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin 120 illik yubileyinin keçirilməsi və görkəmli alim Nəmetullah Naxçıvanı irsinin gürənilməsi və tədqiqi haqqındakı tarixi qərarları muxtar respublika ziyalıların və geniş ictimaiyyətin dərin marağına və minnətdarlığına səbəb olmuşdur.

Naxçıvan diyarı öz yetirmələri ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Orta əsrlər dövründə bu diyarı onlarla yetirməsi dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil almış, orada yaşayış fəaliyyət göstərmiş və şöhrət qazanmışdır. Naxçıvanın belə yetirmələrindən biri də 1452-1514-cü illərdə yaşamış, təsəvvüf və təfsir alimi kimi tanınmış Nəmetullah Naxçıvanıdır.

Nəmetullah Naxçıvanı Naxçıvanda Şeyx Mahmud Naxçıvaninin ailəsində anadan olmuş, burada mədrəsə təhsili almış, 1478-1487-ci illərdə Naxçıvan mədrəsələrində müəllimlik etmişdir. O, elmi təsəvvüf biliyinə və dini elmlərə dərin yiyələnmiş təsəvvüf alimi olmuşdur. Nəmetullah Na-

xçıvanı, sadəcə, dərviş həyatı yaşayan sufi olmamış, ali mədrəsə təhsili almış bir təfsir alimi kimi də tanınmışdır. Həyatının çox hissəsini Naxçıvanda keçirən Nəmetullah Naxçıvanı yaşadığı dövrün görkəmli alimlərinin və müəllimlərinin dərslər almış, dünyəvi elmlərə dərinləndirilmiş, sonra isə təsəvvüfə yönəlmişdir. Mənbələrdə Nəmetullah Naxçıvanı “möhtəşəm üslub gözəlliyinə sahib təfsir alimi” və “rəbbani elmlərdə mütəbahir bir müteəvvif” kimi qeyd olunur. Nəmetullah Naxçıvanı əvvəlcə Bektəşiyyə təriqətinə aid olmuş, “Baba” titulu Naxçıvanda yaşadığı illərdə Bektəşiyyə sufi təriqəti tərəfindən ona rütbə kimi verilmiş, sonralar isə nəqşibəndiyyə təriqətinə maraq göstərmişdir. Böyük müfəkkir sufi təliminə Naxçıvanda yiyələnmiş, nəqşibəndiyyə təriqətinin xəlvtəti qoluna mənsub olmuşdur. Nəmetullah Naxçıvanı 1487-ci ildə Təbrizdə gəlmiş, burada xəlvtəyyəyi şeyxi Dədə Əmir Ruşəniyi ziyarət etmişdir. Əmir Ruşəni ilə görüşləri və söhbətləri onun elmi dünyagörüşünə və sufilik baxımından daha da kamilləşməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Nəmetullah Naxçıvanı öz dövrünün və sonrakı dövrlərin böyük nəqşibəndi şeyxi olaraq zikr edilir. Üsul və fiqhə kamil şəxsiyyət olduğu və təsəvvüf ədəbiyyatı tarixinin ən gözəl sufiyanə təfsirini yazdığı qeyd olunur. Türkiyəli alim Nəcədi Tosuna görə, Baba Nəmetullah Naxçıvanı Təbrizdə olarkən nəqşibəndi şeyxi Sunullah Kuzəkünani və onun xəlifəsi (təriqətdə sonuncu – beşinci titul – İ.H.) Dərviş Ahi Hürşəvşahi vasitəsilə nəqşibəndi təriqətinə daxil olmuşdur. Ona şeyxlik məqamını Dərviş Ahi Hürşəvşahi vermişdir.

Nəmetullah Naxçıvanı təqribən 1499-cu ildəki Təbrizdə yaşamış, sonra Anadoluya – Ağşəhərə köçmüşdür.

Dərin biliyi, yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə məşhurlaşan Nəmetullah Naxçıvanı hələ Təbrizdə olarkən ciddi yaradıcılığa başlayaraq böyük əsəri olan “Əl-Fəvəatihul-ilahiyyə vəl məfatihul-qeybiyyə” (“Quranın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəthi”) əsərini yazmışdır. Qurani-Kərimin bütün ayələrinin təfsir edildiyi bu əsəri, daha çox təsəvvüf ağırlıqlı olmaqla, ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Müəllif kitabda hər bir surənin məzmununu müvafiq girişlə başlamış, nəticəsini də mükəmməl şəkildə yekunlaşdırmış-

dir. Əsər üç cilddən ibarət olmaqla, ilk cilddə 13, ikinci cilddə 20, üçüncüdə isə 81 surənin təfsiri və şərhi yer alıb. Bu da ciddi maraq doğurur ki, Nəmetullah Naxçıvanı məşhur təfsirini qələmə alarkən heç bir ədəbiyyatdan istifadə etməyib, öz fikirlərini sərbəst şəkildə, böyük elmi ustalıqla qələmə alıb. Bu, onu təsdiq edir ki, dahi alim Qurani-Kərimi mükəmməl mənimsəmiş və bu dəyərləri kitabə böyük ehtiram bəsləmişdir.

Nəmetullah Naxçıvanı zamanəsinin tanınmış alimi, filosofu, məşhur sufi şeyxi olmuşdur. Əhməd Taşköprüzadə onun adını XV-XVI əsrin məşhur şeyxləri sırasında qeyd edərək yazır: “Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufilik fəxri olan Baba Nəmetullah Naxçıvanı özünü xalqdan gizlədir. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərinbilikli olmuşdur. O, Qurannı digər təfsirlərinə müraçət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incelikləri və haqiqətləri fəsatəli ibarətlər və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır”.

Qurani-Kərimin təfsiri İslam aləmində ən çətin və hörmətə layiq elm hesab edilir. Təfsir İslam elmlərinin ən mühümmüdür. Əgər fiqh, hədis, kəlam (ilahiyyat) elmin bu və ya digər sahəsinə əhatə edir, təfsir, demək olar ki, bütün elm sahələrini əhatə edən sensuz bir fəryadır.

“Quranın kəlmə və hikmətlərini açıqlayan qeybin açarı və ilahi fəthi” əsəri İslam ədəbiyyatında Qurani təsəvvüfi üsulla təfsir edən ilk əsər hesab edilir. Həm də bu əsər, eyni zamanda, Qurannın ilk fəlsəfi təhlili hesab olunur. Əsər haqqında bəhs edən alimin özü qeyd etmişdir: “Allah-Taalaya and içirəm ki, bu əsəri qələmə alarkən bir sıra xülasə və sənədlərə müraçət edərək yazan, Yaradan və yaradılanlardan bəhs edərkən səhvə yol verən saxta sufilərdən deyildir. Əsərdə nə varsa, hamısı Allah-Taalının bəxş edib ortaya çıxardığı dəyərləri izahlandı. Bu əsər Qurannın kəlmələrini izah edir”.

Nəmetullah Naxçıvanının “Şərhi əsrarin-nöqtə”, “Hidayətül-ixvan” əsərlərindən başqa, 7 risalə yazdığı da göstərilir. Bu risalələr “Təhqiqat”, “Vücdiyyə”, “Məcmuai-lətaif”, “Hidaya”, “Nikat”, “Mükəşşəfə” və “Osile vəl acibe” adları ilə tanınır. Bunlardan əlavə, onun İbn-Ərəbinin məşhur “Füsusül-Hikam” əsərinə “Haşiyyə” yazdığı və Beyzavinin təfsirini yenidən şərh etdiyi haqqında məlumatlar da var.

Nəmetullah Naxçıvanı öz əsərlərində təsəvvüfün müxtəlif istiqamətlərindən bəhs etməklə yanaşı, şeir, ədəbiyyat, riyaziyyat, fiqh, nücum,

hədis, fəlsəfə, tibb, tarix kimi elmlər haqqında da məlumat vermişdir. Əsərlərində İbn Ərəbini “böyük ustad” adlandırmışdır. Nəmetullah Naxçıvanı İbn Ərəbinin tərəfdarı olub, onun vəhdət-i vücud görüşünü mənimsəmişdir. Sufizmə dəntəist sistemin yaradıcısı İbn Ərəbinin “Füsusül-Hikam” əsərinə çoxsaylı təhlillər yazılmışdır. Həmin təhlillərdən biri də Nəmetullah Naxçıvanınindir. Onun təhlilində diqqət yetirildik müəllifin İbn-Sina, İbn-Rüşd, Sührəvərdi, Fəxrəddin Razi, İbn əl-Fərid kimi filosofların yaradıcılığında dərinləndirilmiş beləliyi açıq hiss olunur.

Nəmetullah Naxçıvanının əsərləri içərisində Azərbaycanın məşhur müfəkkiri və sufi şairi Şeyx Mahmud Şübüsterinin “Gülşəni-raz” əsərinə yazdığı şərh xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təsəvvüf dair bu əsər mütuəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Nəmetullah Naxçıvanı əsərə yazdığı şərh Şübüsterinin nəzəriyyəsinə, varlığın vəhdətini Quran surələrinə nisbətə nəzərdən keçirərək ətraflı təhlil etmişdir. O, M.Şübüsterinin Quran ayələri ilə mövcudatın mərtəbələri arasındakı müqayisəsini, ayələrin əqlə, nəfsə, göyə, ulduzlara müvafiqliyi yüksək qiymətləndirmişdir. Nəmetullah Naxçıvanı insan nəfsini universal nəfs ilə bir tutub, onu bütün ələmə aid edirdi. O da varlığın dərk edilməsində zahiri cəhətləri qavramağı şəriətə, daxili cəhətləri dərk etməyi isə haqiqətə bağlayırdı.

Nəmetullah Naxçıvanının mühüm əsərlərindən biri “Şərhi əsrarin nöqtə” adlanır. Əsər vəhdət-i vücud anlayışının şərhindən ibarətdir. Nəmetullah Naxçıvanı bu əsərində Əli Şihabəddin əl-Həmədaninin əsərinin şərhini vermiş, nöqtəvilikdən bəhs etmişdir.

Nəmetullah Naxçıvanının başqa bir əsəri “Hidayətül-ixvan”dır (“Dost-qardaşlara yol göstərmə”). Təsəvvüf qaradışığının İslam fəlsəfəsini yaradan bu əsər çox qiymətli mənbə hesab edilir. Ərəbcə qələmə alınmış əsərin əvvəlində Nəmetullah Naxçıvanının həyatı, təriqəti, əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Əsər giriş, 16 bölmə, notice və mənbələrdən ibarətdir. Doktor Əfqidi yazır ki, Mövlana Nəmetullah dövrünün alimlərindən idi və onun Allahın varlığı haqqında bir traktat, təsəvvüf haqqında “Hidayətül-ixvan” adlı əsəri vardır. Müəllifin bu risaləsində ancaq varlıq mövzusu işlənmiş, həm də dinin zahiri və haqiqəti, cənnət-cəhənnəm, əxlaq və həyrət, mürsid, kamil insanın vasitələri kimi bir çox məsələlər təsəvvüf yönündə şərh edilmiş və bütün məsələlərə “ih-

vani" (qardaşlarım) deyərək başlanılmışdır. Əsər ihvana tövsiyə xarakterindədir. Katib Çələbi Nemətullah Naxçıvaninin "Hidayətül-ixvan"ından danışarkən onu "təsəvvüf mövzusunda möhtəşəm bir əsər" adlandırmışdır.

Nemətullah Naxçıvani əsərində kamil insan anlayışına xüsusi yer vermişdir: "Aləmin bütün xüsusiyyətləri insanda mövcuddur. Kamil insan mərtəbəsi uca Allahın müəyyən etdiyi ən gözəl görünüşdür. Kamil insan yaxşı sözə, yaxşı hərəkətə, yaxşı əxlaqa və məlumata tam yiyələnən varlıqdır. İnsan bədənindəki hər şey dünyada olan bir varlığa uyğun olur. Dünyada nə varsa, insanda da vardır..."

Ümumiyyətlə, Nemətullah Naxçıvani "Hidayətül-ixvan"da çox ciddi islami kəlamları şərh edib, Qurani-Kərimin fərqli şəkildə təhlilini verib. Bununla yanaşı, hikmət sahiblərini, alimləri, filosofları İslama çox ciddi yaşamağa çağırıb. Bu, sufizmə aid ilk tənqidi əsərlərdən biridir.

Nemətullah Naxçıvaninin əsərləri onu böyük türk-islam alimi kimi tanıtmış, hətta öz dövründə

alimlərin ən fəzilətlilərindən biri olduğunu göstərmişdir. Elmi fəaliyyətlə yaradıcılığı həmahəng aparan Nemətullah Naxçıvani elmi "elmi hüzuri" və "elmi husuli" - deyərək iki yerə ayırır. Onun fikrincə, "elmi hüzuri" müəyyən araşdırma aparılmaqla Allahın lütfkarlığı ilə qazanılan elmdir ki, buna bəzən "lədünnü elm", yaxud "vəhy elm" də deyilmişdir. Bu elmi böyük Yaradan arzu etdiyinə qismət edər. Tədqiqatçıların heç də hamısı bu elmə malik ola bilməz. İkinci elm isə, yəni "elmi husuli" isə Peyğəmbərimizin, alimlərin söhbətlərindən əldə edilən elmdir.

Şərqi böyük filosofu və mütəfəkkiri səviyyəsinə yüksələn Nemətullah Naxçıvaninin yaradıcılığında qədim türk sivilizasiyası ilə İslam dini dünyagörüşü vəhdət təşkil etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Nemətullah Naxçıvani dövrünün böyük alimi, mütəfəkkiri və sufi şeyxi kimi öz təmiz əxlaqı, saf həyat tərzi, sözü ilə əməlinin bir olması, ən başlıcası isə mükəmməl əsərləri ilə xalq arasında böyük nüfuz və dərin hörmət qazanmışdır.